

Ukrainian Heraldry Society
+++
National Academy of Sciences of Ukraine,
Mykhailo Hryshchewskyi Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies,
Lviv Branch

**TOWNS & CITIES:
ARMS, FLAGS and
SEALS**

I

Lviv

2003

Українське геральдичне товариство
+++
Національна академія наук України
української археографії та джерелознавства
ім.М.С.Грушевського
Львівське відділення

**ТА ТА МІСТЕЧКА
В ОЗНАКАХ, ПРАПОРАХ
І ПЕЧАТКАХ**

I

Львів

2003

tween the two vertical bars. (description from Flag Research Center specification sheet of 1994)

Джеймс Крофт (США, Нортгемптон)

Мотиви канадського міського прапорництва
(резюме)

Автор аналізує основні мотиви, що використовуються у сучасних муніципальних прапорах Канади. Він поділяє їх на 11 основних категорій. Різноманітність підходів пов'язана з тим, що до кінця 80-х рр. XX ст. муніципальна влада самостійно вирішувала питання про місцевий прапор, хоча це не завжди позитивно впливало на виразність прийнятих символів.

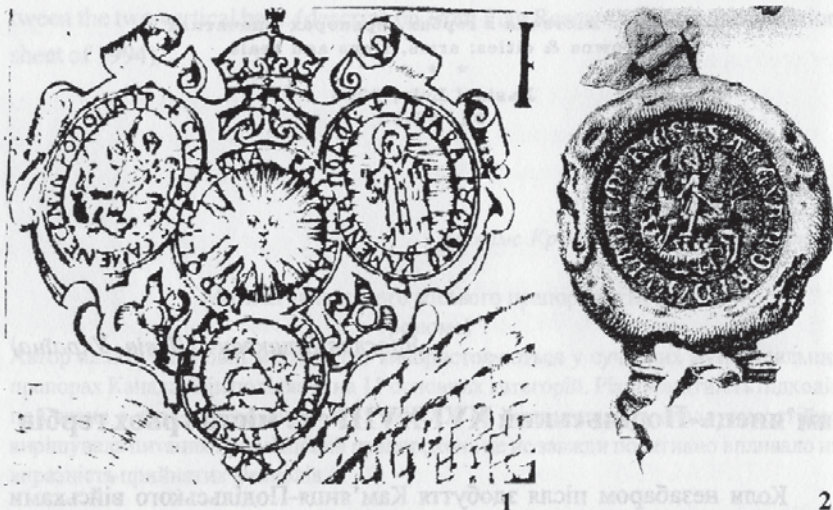
Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках
Towns & cities: arms, flags and seals

* * *
Львів / Lviv, 2003
#1, 75-94

Ярослав Дашкевич (Львів, Україна)

Кам'янець-Подільський XVI-XVIII ст.: місто трьох гербів

Коли незабаром після здобуття Кам'янця-Подільського військами Османської імперії (1672 р.) кам'янецький гравер, громадянин міста, Кипріяном Томашевичем вигравіював вид міста і фортеці за станом на початкові роки турецької влади¹, то у лівому горішньому кутку гравюри помістив на картуші зображення герба Подільського воєводства в оточенні рисунків печаток трьох кам'янецьких юрисдикцій: магдебурзької, руської та вірменської - це за назвами права, яке застосовувалося в трьох частинах міста (див. мал. 1). Зображення печаток були схематичними, не без помилок, вони не були адекватними автентичним печаткам ні своїми емблемами, ні легендами. Це можна легко встановити, порівнюючи рисунки з оригінальними відбитками печаток. Та основна мета гравера була іншою: показати таким способом єдність трьох націй міста - польської, руської (тобто - української) та вірменської й цілого воєводства під польською короною, рисунок якої вінчав картуш з розташованими на ньому гербом і печатками. І хоча від цих зображень віяло вже анахронізмом, бо 1672 р. руська юрисдикція вже не існувала, її ліквідували три роки раніше під дискримінаційним натиском польської сторони (що фатально вплинуло на долю міста 1672 р.: українське населення дивилося на турків як на визволителів, тим більше, що з ними йшли козацькі війська гетьмана Петра Дорошенка), та для невтаємничених геральдичний картуш К.Томашевича відображав панівний для XVII ст. погляд на Кам'янець як на триєдине місто трьох націй з формально повноцінною і рівноправною емблематикою. Це справді відбилося в одночасному - для певного періоду в

історії міста - існуванні тут трьох гербів. Ситуація унікальна для України кінця середньовіччя і початку новожитних часів.

Однак у дослідницькій практиці - в геральдиці й сфрагістиці - якимось, в основному, знехтували не лише ментальністю людей XVII ст., вираженою в гравюрі К.Томашевича, але й фактичним матеріалом. Хоча автентичні емблеми трьох юрисдикцій дійшли до нашого часу, звертали увагу передусім (або й виключно) на емблему магдебурзької юрисдикції, оголошуючи її єдиним гербом міста. В цьому відношенні дослідники опинилися в полоні уявлень польського політичного публіциста і геральдиста Бартоломея Папроцького, який ще 1584 р. розглядав емблему магдебурзької юрисдикції як єдиний герб міста, не заперечуючи, зрештою, його походження "від князів руських"². Традиція буцімто єдиного герба Кам'янця-Подільського середніх та нових віків чітко простежується в літературі питання, хоча, об'єктивно підходячи до проблеми, таку традицію не можна вважати бездоганною.

Виходячи з історико-юридичних та сфрагістичних даних і враховуючи етнічну історію міста, легко встановити п'ять "геральдичних" періодів у минулому Кам'янця:

- 1) єдиний герб - магдебурзької юрисдикції, мабуть, 1374-1491 рр.;
- 2) два герби - магдебурзької та руської юрисдикції, 1491-1496 рр.;
- 3) три герби - магдебурзької, руської та вірменської юрисдикції, 1496-1670 рр.;

4) два герби - магдебурзької та вірменської юрисдикції, 1670-1790 рр.³;

5) єдиний герб - магдебурзької юрисдикції, 1790-1796 рр.

Місто на острові справді було поділене на три територіальні формально незалежні одиниці зі своїми межами. Це, однак, не суперечило, наприклад, тому, що на території української частини Кам'янця могли мешкати вірмени, підпорядковуючись руському праву⁴. Єврейська громада в період польського і турецького панування не була рівноправною з міськими юрисдикціями. Періодично дискримінація посилювалася. На острів євреїв не допускали або допускали лише на певний час. Ця громада також мусила мати свою емблему, але розшукати її не вдалося.

Магдебурзька юрисдикція. Кам'янець-Подільський, як ряд інших міст України, став жертвою непривабливої епідемії пристарювання - за будь-яку ціну - часу виникнення міста, шляхом пересунення часу його проблематичного виникнення навіть на кілька сторіч назад. До фальшивого розуміння локально-патріотичного, а то й національного престижу, домішуються користи т.зв. ювілейних святкувань, приховані псевдонауковим серпанком. Кам'янець був і є об'єктом таких спекуляцій, хоча хронікерські й документальні свідчення недвозначно говорять про заснування міста-фортеці лише після звільнення Поділля від безпосередньої золотоординської залежності після битви над Синьою Водою⁵. Грамота українською актовою мовою "князя Юрія Коріатовича, милістю Божою князя і господаря Подільської землі зі своїм братом князем Олександром" (титул в одному з варіантів тексту грамоти. - Я.Д.) заснувала місто та гарантувала його громадянам право мати своїх війта, райців і суд⁶. Термін "магдебурзьке право" в грамоті не згадується, але йшлося про забезпечення містові неповного магдебурзького права, підтвердженого і поширеного 1432 р. вже зі застосуванням визначення "ius Teutonicum alias Magdeburgense". Процедура надання герба міській громаді у XIV ст. не є званою⁷, міська емблема для вживання її, насамперед - на міській печатці, в грамотах 1374 і 1432 рр. не згадується. З іншого ж боку, ясно, що з організацією міського самоврядування 1374 р. війт повинен був мати міську печатку з емблемою. Відбитки такої печатки з XIV-XV ст. невідомі, але, мабуть, вже тоді на ній було зображення св.Юрія-змієборця, тобто емблеми, яку вживав один із перших сюзеренів - князь Олександр Коріатович. Первісно, тобто до 1491 р. (про що дату див. далі), магдебурзька юрисдикція

була чи не єдиною в місті та охоплювала громадян міста (тобто тих, що мали міське право) незалежно від національності та віровизнання. Поступово в міській раді перевагу здобула польська і німецька католицька меншість, яка заініціювала дискримінацію некатоліків українців і вірменів. Це спричинило поділ міста спершу на дві (1491 р., грамота короля Казимира IV) - магдебурзьку і руську - юрисдикції, пізніше (1496 р., грамота короля Івана-Альбрехта) ще й на третю - вірменську. Початкова емблема - св.Юрій-змієборець - залишилася за магдебурзькою юрисдикцією.

Поступово магдебурзька юрисдикція сформувала свій повний уряд (магістрат), що складався з ради, тобто бурмистра (чи бурмистрів) і райців; лави з війтом та лавниками, а також, окремо, колегії сорока мужів. Розгалужене самоврядування дало поштовх до виникнення печаток ряду типів з різно модифікованою емблемою - кінним св.Юрієм-змієборцем. Відомості про них даються далі.

Хоча не підлягає сумніву, що польська магдебургія й після 1491-96 рр. займала привілейоване становище в місті, що вона використовувала різні нагоди, щоб дискримінувати українців, вірменів, євреїв, що королі мусили своїми декретами наводити лад у місті, підкреслюючи рівноправність націй, що магдебургія врешті добилася ліквідації українського і вірменського самоврядування, все це не дає права не визнавати емблеми двох інших юрисдикцій повноцінними гербами.

Св.Георгій та його іконографія в Україні. Про св.Георгія, римського воїна з Каппадокії III - поч. IV ст., та пов'язані з його іменем чуда - серед них також вбивство страшного змія, дракона, смока (до речі, в уяві людей середньовіччя - цілком реального, а не символічного в душі протиставлень "добро - зло", "християнство - язичництво" за пізнішою теологічною інтерпретацією), про його мученицьку смерть існує велика наукова література. Св.Георгій (згідно з українською трансформацією імені - Юрій) - лицар і безстрашний воїн, був і є патроном не лише людей - носіїв його імені чи тих, чий батьки мали таке ім'я, але й просто лицарів, воїнів, володарів, а також міст, земель, держав. У слов'янському світі віра в св.Юрія сполучена не лише з воєнними вчинками, але й з цілком мирними справами⁸.

Іконографія св.Юрія дуже багата. Ще в Каппадокії виникли кінні зображення змієборця, але у Візантії перевагу здобули два типологічні

різновиди опанциреного воїна зі списом і щитом у лівій руці та хрестом у правій - в повний ріст та до пояса. Такі саме іконографічні зразки мігрували на Русь-Україну, де до них приєдналися кінні зображення змієборця. Можливо, що це були впливи зі Заходу, бо кінний св.Юрій-змієборець у XII-XIII ст. з'явився на новгородських печатках⁹, а Новгород мав тоді міцні західні зв'язки. В Україні, у Володимирському князівстві, кінний св.Юрій-змієборець з'являється у XIV ст. в час панування князя Юрія II Тройденевича, що, при латинських симпатіях князя, також вказувало б на західну іконографічну традицію. З XIV ст. (якщо датування правильне, бо існує тенденція пристарювання пам'яток давнього українського живопису) збереглися ікони зі змієборцем¹⁰. Іншими словами, у XIV ст. зображення св.Юрія-змієборця було поширеним в Україні, стало об'єктом культу і виконувало свою патрональну функцію.

Деякі питання, пов'язані зі св.Юрієм-змієборцем дослідники невідомо, а деколи і свідомо заплутують, покликаючись на, нібито, складність диференціювання кінного св.Юрія від кінного світського лицаря - дуже поширеного сюжету європейських печаток володарів вищого та нижчого рангів, починаючи від середини XI ст. (Лотарингія, Фландрія, Англія). У XII ст. це вже Німеччина, Чехія, Польща. Намагання виводити св.Юрія-змієборця від кінного озброєного вершника безпідставні не лише через формальні іконографічні ознаки (лицар на коні в русі, в динаміці, під час погоні за ворогом (звідси назва відповідного герба, деколи ускладненого ще іншими атрибутами, "Погоня"), тоді як кінний св.Юрій, переважно - з німбом, статичний, вбиває змія), але й через середньовічну ментальність, яка чітко розрізняла світських і духовних, а тим більше, святих осіб. До речі, почитання кінного св.Федора Тірина (Тирона), що також вбивав змія, в Україні не поширилося. Незважаючи на все це, намагання ставити в одній площині світського кінного лицаря і святого великомученика Георгія продовжуються як в українській¹¹, так і в російській¹² історіографії. Кінний лицар під час погоні за ворогом не має відношення до генеалогії кінного св.Юрія-змієборця.

Генеалогія кам'янецького св.Юрія-змієборця. Як вже згадувалося, в Україні емблема зі св.Юрієм-змієборцем з'явилася під час панування князя Юрія II Тройденевича. Вона зафіксована на печатці, якою було скріплено листа володимирської магдебурзької громади 1324 р.¹³ На мою думку, немає

жодних раціональних підстав пов'язувати це зображення з кінною печаткою короля Юрія І Львовича (з кіннотником-лицарем)¹⁴ чи шукати ще інші реально не підтвержені аналогії (наприклад, князя Володимира Васильовича¹⁵). Емблема, яку вжив Юрій II, перейшла на столицю князівства - Володимир - і залишилася гербом міста надалі. Такі випадки відомі з інших місцевостей. У даному випадку яскраво проявилася князівсько-міська функція емблеми. З іншого боку, немає підстав перетворювати печатку 1324 р. на доказ князівсько-земельного функціонування емблеми, бо немає жодних даних, які підтверджували б її прояви в ролі герба Володимирського князівства.

Згаданий вже подільський князь Олександр Коріатович був володимирським князем у 1366-70 рр. як васал польського короля. Опинившись у Володимирі, він, очевидно, знав про емблему свого давнішого попередника князя Юрія II та про герб столичного міста. Для підкреслення власної легітимної спадковості прийняв як свій князівський знак зображення св.Юрія-зміборця. Такий знак був вигравіюваний на його князівській печатці з латинською легендою: "+ S' ALEXANDRI • DVS • VLADIMIRIES"¹⁶. 1370 р. князь Любарт-Дмитро Гедимінович повернувся до Володимира, в якому він князував до 1366 р., а Олександр Коріатович перебрався на Поділля як співправитель свого брата Юрія. Вони разом видали грамоту про заснування міста Кам'янця 1374 р., оригінал якої втрачено разом із підвішеною (чи привішеними) до неї печаткою (печатками).

1374 р. Олександр став одноосібним володарем Поділля. Він і надалі використовував печатку з володимирською легендою (може, леліючи надію, що повернеться на попередній стіл), а історія повторилася: як колись у Володимирі князівська емблема відіграла роль князівсько-міської, так тепер св.Юрій-зміборець став емблемою подільської столиці, вже міста з обмеженим магдебурзьким правом. Генеалогію кам'янецького св.Юрія можна, отже, змалювати таким чином:

Юрій II Тройденович	→→	місто Володимир
↓		
↓		
Олександр Коріатович	→→	місто Кам'янець

При цій нагоді знову треба підкреслити відсутність будь-яких даних про те, що св.Юрій-зміборець став емблемою, знаком, гербом Подільського князівства (як і Володимирського). Терміни "князьтво" і, відповідно, "печатка князтва" (що вживаються в українській грамоті князя Олександра 1375 р. - про неї далі) не повинні дезорієнтувати. Семантично слово "князьтво" для даного часу несе, передусім, навантаження сучасного українського слова "княжіння". Займав стіл новий князь - міг принести свою досьогочасну емблему, а міг зберегти (як ознаку легітимності) знак попередника. У XIV ст. це ще був не територіальний герб, а емблема князя¹⁷. Різні міркування на цю тему, непідтвержені фактичним матеріалом, не мають наукової вартості. Зрештою, для XV ст. знаємо (з часів Грюнвальдської битви), що гербом Подільської землі був інший знак - променисте сонце на прапорі. Емблема, що має власну, може, ще давнішу, генеалогію.

Св.Юрій-зміборець Олександра Коріатовича. Свого часу були, зберігалися, описувалися, змальовувалися та публікувалися дві печатки князя Олександра, привішені до грамот 1375 р. Обидві ідентичні, лише в різному фізичному стані. Перша печатка при грамоті українською актовю мовою для смотрицького монастиря домініканців¹⁸, що була в архіві монастиря, а у XIX ст. потрапила до приватних рук (спершу до графа О.Пшездзецького, потім до П.Житецького). Чи ця висла печатка з обламаною легендою, відтиснена у зеленому воскові, збереглася десь досі - невідомо. Печатку описували, часом публікуючи затерте зображення, О.Пшездзецький, І.Григорович, Н.Мончаловський¹⁹. У грамоті є титул: "ми князь Литовський, князь Олександр Коріатович, Божією милостію князь и господарь Подольской земли", а печатка названа "своєго князтва".

Друга печатка при грамоті німецькою мовою з дозволом для краківських купців на торгівлю з Поділлям²⁰ збереглася в Краківському міському архіві. Печатку пізніше відрізали і вона потрапила до приватної колекції Смонсвського. Чи грамота та, окремо, печатка збереглися до сьогодні - не ясно. Печатку в дуже доброму стані, відтиснену в червоному воскові²¹, відрисував К.-В.Келісінський і цей малюнок публікували граф А.-Т.Дзялинський, Ф.-А.Фоссберг²² та ін. У грамоті є титул "Alexander von Gotes Genad Herzog zu Podolien". Легенда обох ідентичних печаток латинська (її наведено вище). Хоча легенда на грамоті для смотрицького монастиря була обламаною,

збережені рештки свідчили про легенду латинською мовою - зрештою самі зображення на полі печаток тотожні²³. Розмір круглої печатки - 35 мм.

К.-В.Келісінський, рисунок якого републікую (мал.2), побачив на печатці, можливо, більше деталей як їх було насправді, але, так чи інакше, на ній зображено св.Юрія в німбі, що спокійно їде на коні, зверненому по-геральдичному вправо, і топче кінськими ногами змія; святий без списа; з лівого боку на полі печатки на другому плані за конем - деревце. (До речі, семантика цього деревця не піддається задовільному поясненню).

Таку, отже, печатку з кінним св.Юрієм вживав князь Олександр, пануючи у Володимирі, а пізніше в Кам'янці. Але з усіх дев'яти братів Коріатовичів він вживав її лише сам один як спадкоємець володимирського стола (бо св.Юрій не був його особистим патроном). Приписування цієї емблеми також князеві Федорові Коріатовичу²⁴, а навіть усім Коріатовичам²⁵, яке трапляється в літературі, безпідставне. Для таких тверджень немає ґрунту, бо герби деяких інших братів Коріатовичів відомі - зі св.Юрієм вони не мають нічого спільного.

Св.Юрій-змієборець як герб магдебурзької юрисдикції Кам'янця. Основою для дослідження питання є досить багата джерельна база - опубліковані (не завжди, правда, задовільно) та неопубліковані досі типи печаток магдебурґії, на яких є зображення св.Юрія. Цю емблему в барельєфному виконанні використовували також як архітектурну деталь - наприклад, на таблиці, вмурованій на Руській брамі в Кам'янці²⁶. Порівняння усіх типів печаток магдебурґії, які вживалися у XVI-XVIII ст., доводить, що їхня сфрагістична емблема зі св.Юрієм-змієборцем, маючи своїм джерелом зображення з печатки князя Олександра, все ж не була її сліпим наслідуванням.

Основні відмінності зводяться до таких елементів:

печатка Олександра

- 1) вершник і кінь повернені по-геральдичному вправо;
- 2) вершник без списа, кінь топче змія;
- 3) деревце на задньому плані;

печатки магдебурґії

- 1) вершник і кінь повернені по-геральдичному вправо або вліво;
- 2) вершник пробиває списом голову змія (або щіпляється списом у голову), а кінь його топче;

3) деревця немає.

Таким чином є підстави говорити про еволюцію первісної іконографічної схеми в Кам'янці.

Поки що можна говорити про вісім типів емблем (гербів) на печатках магдебурґії. Даний перелік не вичерпує, мабуть, усіх варіантів, які існували в Кам'янці в минулому - можливі ще доповнення. Як ілюстративний матеріал публікую фотографії тих відбитків печаток, що були розшукані в Центральному державному історичному архіві України у Львові, та викопійовані з оригінальних відбитків печаток рисунки емблем разом зі щитами та декорацією (але без легенд).

Репродукції печаток і гербів, виданих раніше В.Віттигом (неякісні рисунки, викликані поганим станом збереження сфрагістичного матеріалу) та М.Ґумовським, не повторюю²⁷. Подаю коротку характеристику типів печаток та їхніх емблем за такою схемою: 1) емблема, 2) щит, 3) декорація, 4) легенда, 5) форма і розмір, 6) техніка відбитка, 7) уряд, що застосував печатку, і рік використання, 8) назва печатки в документі, 9) попередня публікація, 10) місце зберігання, номер ілюстрації в даній статті, 11) стан збереження.

Тип I.

1) св.Юрій на коні, поверненому головою геральдично вправо, пробиває списом змія;

2) ренесансний;

3) немає;

4) □ □ SILLUM... CO... MENECEM * POD;

5) кругла, 33 мм;

6) паперово-воскова;

7) невідомий, 1503 р.;

8) невідома;

9) Wittyg W. Pieczęcie miast dawnej Polski. - Kraków, Warszawa, 1905. - S.103, N 1;

10) невідоме;

11) середній.

Тип II.

1) св.Юрій на коні, поверненому вправо, вбиває списа в пащу змія;

- 2) ренесансний;
- 3) немає;
- 4) П П SIGILVM CIVITATIS CAMIENIECIENSIS IN TERRA PODOLIE;
- 5) кругла, 41 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) раєцький уряд, 1541 та 1571 рр.;
- 8) -;
- 9) Wittyg W. Pieczęcie... - S.103, N 2 (1571 р.);
- 10) Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДДА-Львів), ф. 132, оп. 1, спр. 157, арк. 2-зв. (1541 р.); (фото і мал. емблеми 3);
- 11) дуже добрий (1541 р.).

Тип III.

- 1) св.Юрій на коні, поверненому вправо; інші деталі неясні;
- 2-3) немає;
- 4) літери S C по боках;
- 5) кругла, 20 мм;
- 6) паперово-воскова (?);
- 7) невідомий, 1571 р.;
- 8) невідома;
- 9) Wittyg W. Pieczęcie... - S.104, N 3;
- 10) невідоме;
- 11) середній.

Тип IV.

- 1) св.Юрій на коні, поверненому вліво, вбиває списа в голову змія;
- 2) прямокутний вгорі зі загостренням внизу;
- 3) стилізоване листя;
- 4) літери S C по боках;
- 5) кругла, 26 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) в'їтківсько-лавничий уряд, 1662 та 1668 рр.;
- 8) -;

- 9) не було;
- 10) ЦДДА-Львів, ф.52, оп.2, спр.319, с.1047 (1662 р.); там само, спр.496, с.635 (1668 р.); (фото і мал. 4);
- 11) добрий (1662 р.), трохи гірший (1668 р.).

Тип V.

- 1) св.Юрій на коні, поверненому вправо, вбиває списа в пащу змія;
- 2) прямокутний вгорі зі загостренням внизу;
- 3) семизубцева корона над щитом, довкола щита стилізоване листя;
- 4) + SIGIL • CONSVL : CIVIT : CAMENE... IN PODOLIA;
- 5) кругла, 35 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) раєцький уряд, 1670 р.;
- 8) -;
- 9) не було;
- 10) ЦДДА-Львів, ф.52, оп.2, спр.185, с.90 (фото і мал. 5);
- 11) поганий.

Тип VI.

- 1) св.Юрій на коні, поверненому вліво, вбиває списа в пащу змія;
- 2) овальний;
- 3) закритий лицарський шолом з чотирма вертикальними отворами; на ньому королівська корона; з боків щита - стилізоване листя;
- 4) літери S C обабіч щита; легенда:
- 5) овальна, 19x21 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) раєцький уряд, 1754 р.;
- 8) -;
- 9) не було;
- 10) ЦДДА-Львів, ф.132, оп.1, спр.158, арк.2-зв.; (фото і мал. 6);
- 11) добрий.

Тип VII.

- 1) св.Юрій на коні, поверненому вліво, вбиває списа в пащу змія;

3

4

5

- 2) без щита;
- 3) немає;
- 4) + SIGILLVM * CONSVLARE * ... CAM... PODOLIE;
- 5) кругла, 40 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) магістрат (президент міста, бурмістри, райці), 1755 та 1766 рр.;
- 8) -;
- 9) Wittyg W. Pieczęcie... - S.104, N 4 (1766 р.);
- 10) невідоме (1766 р.); ЦДІА-Львів, ф.132, оп.1, спр.149, арк.1 (1755 р.);
- 11) поганий (1755 р.), середній (1766 р.).

Тип VIII.

- 1) св.Юрій на коні (про інші деталі невідомо);
- 2-3) невідомо;
- 4) SIGILLVM MGTIVS CIVITIS SAE RAE MATTIS;
- 5-6) невідомо;
- 7) магістрат, дата не подана;
- 8) -;
- 9) Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. - Kijów, Warszawa, 1915. - S.21.

Основний висновок, який можна зробити з опису емблем, полягає в тому, що не було герба канонічного іконографічного типу зі св.Юрієм, який вбиває змія, не було також канонічного щита. Змієборець міг бути повернений вправо або вліво і з цього неможливо робити якісь узагальнення, наприклад, що святий, повернений вліво, відповідав звичаям польської геральдики, а повернений вправо - українській традиції²⁸.

Герб магдебурзької юрисдикції міста Кам'янця на Поділлі зі зображенням св.Юрія-змієборця вживався від, мабуть, 1374 до 1796 рр.; як єдиний герб цілого міста він функціонував, можливо, у 1374-1491 та 1790-96 рр., отже, лише протягом 115 років з 422 літ самоврядування, до захоплення міста Російською імперією.

Руська юрисдикція Кам'янця та її герб св.Петро. Св.Петро з ключем у правій руці виразно зображений як емблема руської юрисдикції на згаданій на початку гравюрі К.Томашевича. Однак, розшифровуючи зображення,

6

7

8

Ю.Сіцінський зробив свого часу помилку, умовно (історик вжив фразу “як здається”) ідентифікуючи святого на печатці зі св.Миколою²⁹. Оригінального відбитку печатки руської юрисдикції Ю.Сіцінський явно не бачив. Кілька років раніше від Ю.Сіцінського видавці збірника “Подолія” вмістили титульну віньєтку, в якій зображення св.Петра замінили постаттю св.Миколи³⁰. Авторитет Ю.Сіцінського як дослідника минулого Поділля був заслужено високий, а пізніші автори (перелічувати їх немає потреби) перетворили припущення історика на доведений факт. Рисунок К.Томашевича не перевірили, а оригінальних відбитків печатки не було. Тому св.Микола перетворився в патрона руської юрисдикції, а його зображення - в її емблему. Гравюру К.Томашевича перевірено та віднайдено відбиток печатки. Це дає підставу впевнено говорити про зображення св.Петра в гербі руської юрисдикції. Ось опис печатки:

- 1) св.Петро в повний ріст у просторому довгому одязі, обличчя в фас, оточене німбом, у правій руці великий ключ;
- 2) без щита;
- 3) немає;
- 4) обабіч постаті букви **С П**; у легенді: **ПЕЧАТ ПРАВА РУСЬКОГО МІСТА КАМЕНЕЦЬ**;
- 5) кругла, 35 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) вийтівсько-раецький уряд руського права, 1577 р.;
- 8) немає;
- 9) не було;
- 10) ЦДІА-Львів, ф. 129, оп. 1, спр. 1201, арк. 1; (фото і мал. 7);
- 11) середній.

Важко пояснити, чому патроном руської юрисдикції Кам’янець було обрано св.Петра. Церкви св.Петра в Кам’янці не було. Св.Петро в гербах українських міст початків нового часу майже не трапляється. Правда, в недалекому Брацлаві, перейменованому 1497 р. литовським великим князем Олександром на Місто св.Петра, мав бути такий герб³¹, але ця вістка польського історика Станіслава Сарніцького, наскільки мені відомо, іншими джерелами не контролюється, а відповідну емблему (печатку) не знайдено.

Та й назва Місто св.Петра довго не втрималася. Навряд чи такий короткотривалий герб Брацлава виник під впливом геральдики української громади Кам'янця.

Герб руської юрисдикції зі зображенням св.Петра був дійсним у Кам'янці на Поділлі протягом 1491-1670 рр., тобто 180 років.

Вірменська юрисдикція Кам'янця та її герб Боже ягня. Особливість герба вірменської юрисдикції полягала в тому, що зображене на ньому Боже ягня вживалося як емблема в кожній вірменській колонії України, у тих випадках, якщо вірменська громада користувалася судово-адміністративною автономією (отже, в Києві, Львові, Замості, Станиславові). Герб з Божим ягням у кожному з цих міст мав свої особливості - не існував єдиний канон для п'яти перелічених громад. У кожному місті емблема мала певні модифікації. В Україні цей символ як вірменський національно-релігійний прийшов із вірменських колоній Криму³².

У попередніх працях, присвячених вірменській геральдиці та сфрагістиці в Україні, я мав уже змогу детальніше розглянути питання. Не вважаючи потрібним повторюватися, подаю лише основні відомості з цієї ділянки.

Кам'янецька вірменська емблема - це Боже ягня, що стоїть звернене фігурою геральдично ліворуч, з головою, поверненою назад вправо, з німбом довкола голови; фігуру ягняти перекидає вертикальний держак із хрестоподібним закінченням, застромлений у землю, з прапорцем і знаком хреста на ньому (це т.зв. лабарум); прапорець розгорнутий вправо та поділений горизонтально на три окремі частини³³.

Відомі два типи печатки. Перший тип, виготовлений, згідно з вирізаною на печатці датою, 999 року вірменської ери, тобто 1549/50 р., з написом (транслітерованим з вірменської графіки): + SA Ē MHR HAYC^c DTSTI I T^c H ԼԷԹ. Тобто в перекладі (після доповнення скорочених слів): "Це печатка вірменського суду. Вірменський рік 999". Печатка кругла, 30 мм; місце зберігання - ЦДА-Львів, ф.52, оп.1, спр.897, арк.1 (1657 р.) та там само, оп.2, спр.184, с.1278 (1679 р.); (фото і мал. 8 (1657 р.)). Печатка вживалася на документах принаймні до 1679 р. - отже і під час турецької влади в Кам'янці. У документах її називають "нашою урядовою печаткою". Як виглядали емблеми і печатки вірменської юрисдикції в 1496-1548 рр. - невідомо.

Другий тип печатки, як стверджено за відбитками на документах, вживався у 1706-1707 рр., але відбитки ці настільки нечіткі, що докладніше про можливу модифікацію фігури Божого ягняти сказати неможливо. Печатка овальна, 27x29 мм; місце зберігання - Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаніка, відділ рукописів, ф. Оссолинських, №11 1658, с.30 (1706 р.); там само, с.25 (1707 р.).

Герб вірменської юрисдикції з емблемою у вигляді Божого ягняти існував офіційно в Кам'янці від 1496 до 1790 рр., тобто 295 років.

* * *

Дослідження геральдичного матеріалу, пов'язаного з Кам'янцем-Подільським, доводить, що, розглядаючи його міські герби, треба мати на увазі не лише один магдебурзький, польський герб (св.Юрія-змієборця), але й два інші - український зі св.Петром та вірменський з Божим ягням. Лише комплексне і водночас диференційоване вивчення трьох знаків не лише кидає об'єктивніше світло на геральдику міста, але й допомагає рельєфніше зрозуміти суперечливу етноконфесійну ситуацію в місті та намагання двох дискримінованих середньовічно-новочасних націй зберегти і декларувати назовні свою самотність.

Примітки:

¹ Див.: *Дашкевич Я.* Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С.43-54; *Dachkévtych Ya.* Le quartier arménien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVIIe siècle // Revue des Etudes Arméniennes, N.S. - Paris, 1970. - Т.7. - Р.465-478, рл.1-8. Тут зменшена репродукція виду. Гравюра К.Томашевича репродукувалася в літературі багато разів, переважно, однак, незадовільно.

² Див.: *Paprocki B.* Herby gycerstwa polskiego. - Kraków, 1854. - S.908.

³ Треба спростувати твердження, що "з 1671 року емблема зі св.Юрієм стала єдиним гербом міста", як вважає: *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. - Вінниця, 1998. - С.25.

⁴ *Konstytucje Sejmu ordynaryjnego sześciedzielnego w Warszawie R.P. 1670... // Volumina legum.* - Petersburg, 1860. - Т.5. - S.36.

⁵ Довкола початків Кам'янця-Подільського велася і ведеться тривала дискусія, підживлена спалахами місцевого патріотизму та намаганням захистити певні власні міркування. Про постановку проблеми див.: *Дашкевич Я.* Каменец - еще раз // *Russia Mediaevalis.* - München, 1984. - Bd.5, 1. - S.7-19.

⁶ Оригінал грамоти не зберігся. Варіанти тексту відомі в пізнішому польському перекладі. Див.: *Przeździecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina. - Wilno, 1841. - Т.1. - С.140-144; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. - К., 1885. - С.206-209; *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України. - Львів, 1906. - Ч.1. - С.2-3. Пор. також: *Сіцінський Ю.* Судова справа про міські ґрунти й топографічні зазначення в тій справі // *Його ж.* Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиці. - Кам'янець на Поділля, 1994. - С.40-60 (публікація статті з 1930 р.).

⁷ Усупереч твердженням про те, що "очевидно, малюнок святого Юрія як міський герб Кам'янець-Подільського було затверджено під час надання місту магдебурзького права" (див.: *Панченко В.* Гербівник міст України. - К., Нью-Йорк, 1996. - С.29). Або, що привілеями на магдебурзьке право міста (у XIV ст.) наділялись гербами (Там само. - С.28).

⁸ *Толстой Н.И.* Георгий // *Славянские древности. Этнолингвистический словарь.* - Москва, 1995. - Т.1. - С.496-498. Тут бібліографія основної літератури про народні вірування, пов'язані зі св.Юрієм.

⁹ *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X-XV вв. - Москва, 1970. - Т.1. - С.208, 267, 311 (новгородський князь Всеволод Юрійович, княжіння 1222-1225 рр., з перервою); Т.2. - С.240, 298 (новгородський князь Афанасій Данилович, намісник 1316-1317 (?) рр.).

¹⁰ *Сидор О.* Ікони св. великомученика і чудотворця Георгія в колекції Національного музею у Львові (матеріали до іконографії) // *Лавра.* - Львів, 1999. - Ч.5. - С.37-41; *Скоп Л.* Ікона "Юрій Зміборець" зі Станілі // Там же. - С.42-44.

¹¹ *Панченко В.* Гербівник... - С.20; *Мицько І.* Культ святого Юрія (Георгія) в Україні та найдавніша історія львівського Святоюріївського монастиря // *Його ж.* Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. - Львів, 2000. - С.22.

¹² Пор.: *Хорошкевич А.Л.* Символы русской государственности. - Москва, 1995. - С.15-20. Автор критично ставиться до матеріалу і диференціює світський і церковний типи зображень.

¹³ Про проблематику дослідження див.: *Дашкевич Я.* Володимир-волинська печатка 1324 р.: міська чи князівська // *Знак.* - Львів, 1997. - Ч.13. - С.8-9. Дискусія довкола статті: *Гречило А.* До питання про генезу герба міста Володимира-Волинського // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край.* Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. - Луцьк, 1998. - С.100-101; *Мицько І.* Культ святого Юрія... - С.22.

¹⁴ Як це робить, наприклад: *Панченко В.* Гербівник... - С.20.

¹⁵ *Мицько І.* Культ святого Юрія... - С.22.

¹⁶ Тут і далі не полемізую в зв'язку з різними варіантами передачі легенд печаток - подаю своє власне прочитання.

¹⁷ Про інтерпретацію емблеми зі св.Юрієм-зміборцем як земельного герба див.: *Климкевич Р.О.* Герби і печаті Кам'янець // *Записки Наукового товариства ім.Шевченка.* - Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1963. - Т.177 (Збірник на пошану сімдесятиріччя народження Романа Смаль-Стоцького). - С.260; *Савчук Ю.* Міська геральдика... - С.22, 24; *Панченко В.* Гербівник... - С.20.

¹⁸ Літографовані факсимільні публікації грамоти та печатки: *Przeździecki A.* Podole... - в кінці книжки, опис печатки с.121; *Подолія. Историческое описание / Изд. П.Н.Батюшков.* - Санкт-Петербург, 1891. - Між с.10-11. Є низка публікацій грамоти з оригіналу, з них достовірніші: *Житецкий П.И.* Очерки звуковой истории малорусского наречия. - К., 1876. - С.355; *Молчановский Н.* Очерк... - С.220-221.

¹⁹ *Przeździecki A.* Podole... - С.121; *Акты, относящиеся к истории Западной России.* - Санкт-Петербург, 1846. - Т.1. - С.20; *Молчановский Н.* Очерк... - С.215.

²⁰ Публікації: *Wolf J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w. - Warszawa, 1895. - С.177; *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej. - Kraków, 1919. - Т.1. - С.92.

²¹ Тому відпадає твердження, що печатку князя Олександра Коріатовича відтискали лише в червоному воскові, бо це було, мовляв, "виключне право великих князів" (див.: *Савчук Ю.* Міська геральдика... - С.22).

²² [*Дziałyński A.T.* *Hrabia z Kościelca*] Wiadomość o załączonych pieczęciach do Statutu Litewskiego // *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1563.* - Poznań, 1841. - С.II; *Vossberg F.A.* Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. - Berlin, 1854. - Taf.24, N 5. - С.44; *Piekosiński F.* przy współudziale *Diehla E.* Pieczęcie polskie wieków średnich // *Sprawozdanie Komisji do badania historii sztuki w Polsce.* - Kraków, 1897-1900. - Т.6, zesz.3. - С.320; пор. також: *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // *Ateneum Wileńskie.* - Wilno, 1930. - Roczn.7, zesz.3-4. - С.689.

²³ Безпідставним є, отже, твердження, що існувало дві печатки князя Олександра: одна з кириличною, а друга з латинською легендами (див.: *Савчук Ю.* Міська геральдика... - С.24).

²⁴ Як помилково вважають: *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. - Львів, 1996. - С.113; *Мицько І.* Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах // *Його ж.* Статті... - С.51.

²⁵ Так твердить: *Климкевич Р.О.* Герби і печаті... - С.269.

²⁶ *Городецкий М.И.* Каменец-Подольская крепость, общий вид, Польские ворота и Русские ворота // *Подолія...* - С.61.

²⁷ *Wittig W.* Pieczęcie miast dawnej Polski. - Kraków, Warszawa, 1905; *Gumowski M.* Herby miast polskich. - Warszawa, 1960.

²⁸ *Климкевич Р.О.* Герби і печаті... - С.259.

²⁹ *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. - К., 1895. - С.40.

³⁰ *Подолія...* - С.1.

³¹ *Sarnicius S.* Descriptio veteris et novae Poloniae. - [Cracoviae], 1585. - Sub voce Braclaw.

³² Докладніше про проблематику див.: Дашкевич Я. Емблематика та символіка вірменів України XIV-XVII століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1996. - Т.231. - С.258-277.

³³ Див. описи печаток: Дашкевич Я.Р. Армянские общественные печати на Украине (XV-XVII вв.) // Vanber Matenadarani/Вестник Матенадарана. - Yerevan, 1973 (1974). - №11. - Р.238 (№2), 242; Дашкевич Я.Р. Армянские частные печати на Украине (XIV-XVIII вв.) // Там же. - 1980. - №13. - Р.169-170, 175 (№2); Дашкевич Я.Р. К средневековой сфрагистике армян Украины // Там же. - 1986. - №15. - Р.217-219.

* Висловлюю подяку Іванові Сварникові за допомогу в пошуковій праці. Фотографував печатки при різному освітленні Орест Круковський. Багато художнього відчуття в реконструкцію емблем вклав Юрко Кох, за що йому окрема подяка.

Yaroslav Dashkevych (Lviv, Ukraine)

Kamyanets-Podilskiy in the 16th-18th cent.: City of Three Arms (Summary)

Kamyanets-Podilskiy in the 16th-18th cc. was a very unique Ukrainian city whose territory was divided under three formally independent jurisdictions: Magdeburgian (Catholic, practically - Polish), Ruthenian (Orthodox - Ukrainian) and Armenian. Three official emblems existed in the city simultaneously: St. Yuriy-Zmiyeborets (St. George, Magdeburgian jurisdiction; perhaps as early as 1374 to 1796), St. Peter (Ukrainian jurisdiction; 1491 to 1670) and "Agnus Dei" (Armenian, 1496 to 1790). Each of these emblems had its own tradition, some varieties which are published (photographs and pictures). They represented an attempt of urban nations to preserve their ethnic and confessional distinction.

Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках
Towns & cities: arms, flags and seals

* * *

Львів / Lviv, 2003
#1, 95-116

Piotr Dymmel (Lublin, Polska)

Problemy współczesnej heraldyki miejskiej i terytorialnej w Polsce

1. Pojęcie heraldyki miejskiej i terytorialnej często bywa dziś w Polsce zastępowane łącznym desygnatem "heraldyka samorządowa". Termin ten ma całkiem niedawną metrykę, pojawił się w ostatnim dziesięcioleciu (prawdopodobnie w literaturze po raz pierwszy w 1992 r.¹) na fali wzmożonego zainteresowania współczesnymi herbami jednostek samorządu terytorialnego, a więc gmin, miast, powiatów i województw. Od tej pory termin ten na dobre zadomowił się w polskim słowniku heraldycznym. Przy jego pomocy dość skutecznie próbuje się opisywać żywe zjawisko społeczne związane z funkcjonowaniem herbów, dla których wspólną cechą jest pojęcie samorządu jako podmiotu zainteresowanego tworzeniem i używaniem znaków herbowych. Chodzi tu o samorząd, przez który rozumie się udział społeczeństwa w sprawowaniu władzy w ramach zorganizowanych struktur zarządu lokalnego. W ostatniej dekadzie, w której nastąpiło odrodzenie samorządu terytorialnego w Polsce, w obrębie poszczególnych jednostek samorządowych funkcjonują herby gminne, miejskie, powiatowe i wojewódzkie. One tworzą zróżnicowany, ale niejednokrotnie wzajemnie powiązany pejzaż żywej heraldyki samorządowej. Stopniowo jednak heraldyka samorządowa zaczęła poszerzać swoje znaczenie rozciągając je także na obszar refleksji naukowej, związanej z badaniem warunków i okoliczności tworzenia herbów oraz innych znaków heraldycznych, a także ich funkcjonowania. Dziś można już chyba powiedzieć, że w ramach heraldyki ukształtował się więc wyraźnie odrębny obszar badań, których przedmiotem są herby i inne wywodzące się od nich znaki współczesnych struktur samorządowych, a celem badanie

Зміст / Contents

<i>Силвиу Андриеш-Табак (Молдова)</i>	
Политика Национальной комиссии по геральдике Республики Молдова в области городской символики.....	5
<i>Bruce Berry (South Africa)</i>	
Municipal Heraldry and Vexillology in Southern Africa.....	23
<i>James Croft (USA)</i>	
Canadian Civic Vexillographical Motifs.....	59
<i>Ярослав Дашкевич (Україна)</i>	
Кам'янець-Подільський XVI-XVIII ст.: місто трьох гербів.....	75
<i>Piotr Dymmel (Polska)</i>	
Problemy współczesnej heraldyki miejskiej i terytorialnej w Polsce.....	95
<i>Petr Exner (Česká republika)</i>	
První prapory obcí v České republice.....	117
<i>Андрій Гречило (Україна)</i>	
Символи містечка Колок.....	123
<i>Kari K. Laurila (Finland)</i>	
Symbols of Helsinki.....	127
<i>Владимир Лавренов (Россия)</i>	
Проблемы современной муниципальной геральдики в Российской Федерации: история и современность.....	131
<i>Michel Lupant (Belgium)</i>	
Municipal Flags and Coats of arms of Belgium.....	147
<i>Тетяна Люта (Україна)</i>	
Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики.....	159

<i>Jaroslav Martykán (Česká republika)</i>	
Vliv městské symboliky na sportovní vlajky v bývalém Československu.....	167
<i>Tomás Rodríguez Peñas (España)</i>	
Legislacion de las Banderas Municipales en España.....	175
<i>Władysław Serwatowski (Polska)</i>	
Nowe symbole miasta: Flagi Tolerancji w Warszawie.....	181
<i>Вадим Шевченко (Україна)</i>	
Сучасний герб Каховки та представницькі символи міста.....	187
<i>Ірина Скочиляс (Україна)</i>	
Парафіяльна сфрагістика міст та містечок Жовківського округу середини XIX - початку XX ст.....	191
<i>Михайло Слободянюк (Україна)</i>	
Міська геральдика в символіці Збройних Сил України.....	205
<i>Ігорь Сметанников (Россия)</i>	
История герба и флага города Лосино-Петровского.....	211
<i>Leon Sokolovský (Slovensko)</i>	
Armáles slovenskej obce Klenovec z roku 1853.....	217
<i>Gunmar Staack (Deutschland)</i>	
Der Einfluss der Heraldik auf die Gestaltung deutscher Gemeindeflaggen.....	225
<i>Іван Сварник (Україна)</i>	
Печатка міста П'ятки.....	245
<i>Ігор Ситий (Україна)</i>	
Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею).....	251
<i>Анатоль Цітоў (Беларусь)</i>	
Радзівілаўская сімволіка ў мескіх гербах.....	257
<i>Eva Turek (Sverige)</i>	
Fanor med stadsvapen som motiv.....	265
<i>Rolf Wittals (Lettland)</i>	
Stadtwappen von Lettland.....	273
Зміст / Contents.....	291